

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ТА ГРАМАТИКИ

Частина II

За редакцією
Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк

Варшава – Івано-Франківськ
2015

Рецензенти

професор Анатолій Мойсієнко,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
доктор габлітований Якуб Садовський,
Папський університет Івана Павла II у Кракові

Публікацію видано коштом
кафедри україністики та факультету прикладної лінгвістики
Варшавського університету
Фонду Варшавського університету



Редактори Оксана Борис, Ірина Кононенко, Александра Самадова

Комп'ютерна верстка Адріан Шатковський

ISBN 978–83–941574–0–1

Друк і оформлення
Sowa Sp. z.o.o.
ul. Raszyńska 13
05-500 Piaseczno

У колі мови, літератури і культури W kręgu języka, literatury i kultury



Видавничка серія
кафедри україністики Варшавського університету та
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

за редакцією
Ірини Кононенко, Ірини Митнік

Том VIII

У серії вийшли друком:

Lidia Stefaniwska, *Mission Impossible: MUR i odrodzenie ukraińskiego życia literackiego w obozach dla uchodźców na terytorium Niemiec (1945–1948)*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2013

Kobieta we współczesnej kulturze ukraińskiej, pod red. Katarzyny Jakubowskiej-Krawczyk, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2013

Тенденції розвитку української лексики та граматики, ч. 1, за ред. Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк, Варшава – Івано-Франківськ 2014

Метаморфози у сучасній українській літературі, за ред. Пауліни Олеховської, Марти Замбжицької та Катажини Якубовської-Кравчик, Варшава – Івано-Франківськ 2014

Lidia Stefaniwska, *Mission Impossible. MUR i odrodzenie ukraińskiego życia literackiego w niemieckich obozach dla uchodźców na terytorium Niemiec (1945–1948)*, cz. II. *Antologia tekstów źródłowych*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2014

Тарас Шевченко: погляд з третього тисячоліття, за ред. Степана Хороба, Івано-Франківськ-Варшава 2014

Marta Zambrzycka, *Sacrum i profanum w prozie Walerija Szewczuka*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	13
I. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ	
Любов СТРУГАНЕЦЬ Моделювання лексико-семантичних процесів за допомогою комп'ютерного програмування.....	14
Лариса КИСЛЮК Вплив авторитетних українських видань на формування сучасного обличчя української літературної мови.....	26
Світлана РОМАНЮК Українська політична метафора: типи і функції.....	38
Марія ПОЛОВИНКІНА Кольоролексеми в українській та польській поезії кінця XIX – початку XX ст.	50
Анатолій ПОПОВСЬКИЙ Лексико-семантичні функції слова <i>перекотиполе</i> в українській мові.....	59
Василь ГРЕЩУК, Валентина ГРЕЩУК Семантика географічної номенклатури у словнику <i>Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові</i>	72
Зоряна ВАСИЛЬКО Лінгвокультурні конотації лексеми „змій” (на матеріалі української фраземіки, казок та паремій).....	89
Лариса МАРЧИЛО З історії дієслова <i>яти</i>	108
Ірина ЛИТОВЧЕНКО Антонімія у військовій лексиці української мови.....	119
Петро ЛУНЬО Структурне моделювання термінів конституційного права України.....	126
Ірена МИТНІК Говір мешканців Холмщини. Ч. 1: словник весільної лексики.....	146

Любов ОСТАШ, Роман ОСТАШ Лексика села Стриганці як об'єкт лексикографічного опрацювання.
Д. з (доживати – дюхувати) 162

Ольга МАДЯР До проблеми українсько-словацької інтерференції (на матеріалі студентських робіт).....188

II. СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОНІМІКИ Й ТОПОНІМІКИ

Адріана ЧУЧВАРА Особливості взаємодії мови і статі, або про нові аспекти аналізу неофіційного іменника 'школяра' 199

Леся ДУДА Формування іменника львів'ян першої половини ХХ ст.: соціальний статус батьків та імена новонароджених дітей (на матеріалі україномовних метричних книг про народження).....210

Людмила КРАВЧЕНКО Лексична база позивних українських бійців – учасників озброєного конфлікту на сході України в 2014 р..... 224

Любов ОСТАШ, Роман ОСТАШ Українські особові імена середини ХVII ст. як об'єкт лексикографії. 21 (Ф/Ө)..... 238

Святослав ВЕРБИЧ Давньослов'янські антропоніми крізь призму топонімії Верхньо-Середньої Наддністрянщини.....267

Віктор ШУЛЬГАЧ Творення прикметників від назв поселень на -ичі (на матеріалі ойконімів Волинської області)279

Зоряна КУПЧИНСЬКА Архаїчні ойконіми на *-ьл України: ареал і хронологія 289

Олена СЛОБОДЗЯНИК Староукраїнські географічні апелятиви і їхні паралелі у словнику Стефана Рудницького307

III. ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ ТА СИНТАКСИСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лариса КОЛІБАБА Актуалізація відмінкових форм як одна з новітніх тенденцій розвитку граматичного ладу української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ ст. 315

Валентина ФУРСА Граматичне освоєння іншомовних невідмінюваних іменників в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст.....	331
Ірина ДУДКО Розвиток ономасіологічних досліджень у граматиці ХХ ст.....	342
Марія ЛИЧУК Синтаксично нечленовані словосполучення як компонент реченнєвої структури	361
Анатолій ЗАГНІТКО Функційна типологійність у синтаксисі: внутрішньореченнєвий валентний простір	372
Ірина КОНОНЕНКО Порядок слів у простих реченнях української та польської мов.....	391
Олександр МЕЖОВ Центр і периферія семантичної сфери носія ознаки.....	409
Наталія КОСТУСЯК Модальна парадигма висловлень із предикатами якості у сучасній українській літературній мові.....	420
Олексій ВОРОБЕЦЬ Предикат у контексті семантики поширювачів речення.....	437
Віталій КОНОНЕНКО Тенденції оновлення українського художнього ідіолекту: модерні прозові тексти	451
Людмила ШИТИК Різноманітна синхронна перехідність синтаксичних одиниць	466
Святослав ШЕВЕЛЬ Директивні висловлювання в епістолярії Лесі Українки	474
Про авторів	482

ІРИНА ДУДКО

Інститут української філології та літературної творчості
імені Андрія Малишка, Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

РОЗВИТОК ОНОМАСІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГРАМАТИЦІ ХХ СТ.

Мовознавство ХХ ст. засвідчує концептуальне розмаїття граматичних студій, у яких репрезентовано різні напрями, аспекти та підходи до вивчення граматичної системи мови.

В історії лінгвістичної думки здавна виділяють два основні напрями досліджень, які мають різні найменування і по-різному потрактовуються, зокрема такі, як: формальний і функціональний, традиційний і логічний, морфологічний і синтаксичний, емпіричний і раціональний, семасіологічний і ономасіологічний. Беручи до уваги останню термінологічну кореляцію (семасіологічний – ономасіологічний), варто зазначити, що у першому випадку йдеться про граматику, орієнтовану на позицію слухача, а в другому – на позицію мовця.

Ономасіологічний підхід до вивчення мовних явищ протиставляється семасіологічному за напрямком дослідження від речі або явища до думки про цю річ, явище й до їхнього позначення за допомогою мовних засобів. У мовознавстві ономасіологія (як теорія номінації та один з розділів семантики) репрезентована у вузькому потрактуванні як учення про процеси називання словом і лексичної об'єктивації понять або в ширшому – як галузь дослідження усієї номінативної діяльності в мові, що відображує і об'єктивує членування світу у процесі пізнання його об'єктів і зв'язків¹. Ономасіологічний підхід витлумачують як спрямованість дослідження від поняття до слова, від функції до засобу, від ситуації до номінації тощо.

¹ *Лингвистический энциклопедический словарь*, гл. ред. В. Ярцева, Москва 2002, с. 345.

Отже, ономасіологічний підхід до вивчення мови ґрунтується на врахуванні позиції мовця, який добирає ті або ті мовні форми для вираження того або того позамовного змісту й послуговується в своєму мовленні властивою йому мовною системою, натомість семасіологічний підхід передбачає зворотний шлях: мовлення – мовна система/мовна форма – позамовний зміст². Проте обидва підходи виявляють тісний діалектичний зв'язок. Спираючись на методологічні засади ономасіологічного підходу до вивчення одного з найскладніших, центральних розділів мовознавства – граматики, до наукового обігу уведено термін *ономасіологічна граMATика*, тобто та, що забезпечує потреби мовця.

Ономасіологічна граMATика, як і семасіологічна, існує у двох формах – структурній і функціональній. Структурно-ономасіологічна граMATика досліджує мову з погляду мовця, тобто у напрямку „позамовний зміст – мовна форма”. Іншими словами, її призначення полягає в систематизації змістових структур мови. Функціонально-ономасіологічна граMATика досліджує функціонування мови з погляду мовця, тобто у напрямку „мовна система – мовлення”. Інакше кажучи, її призначення – це вивчення функціонування змістових структур мови в мовленнєвій діяльності мовця³. Диференціація цих двох форм найчіткіше виявилася у ХХ ст. у граMATичних теоріях Л. Вайсгербера (структурний аспект ономасіологічної граMATики) і Г. Гійома (функціональний аспект ономасіологічної граMATики).

Мета пропонованої статті полягає у короткому огляді тих основних граMATичних концепцій ХХ ст., які ґрунтуються на ономасіологічному підході до аналізу мовних явищ.

Аналізуючи граMATичні концепції ХХ ст. ономасіологічного спрямування, В. Даниленко виділив серед них три різновиди: структурний (Ф. Брюно, Л. Вайсгербер), функціональний (Г. Гійом) і структурно-функціональний (О. Єсперсен, Ш. Баллі, В. Матезіус, Л. Щерба, І. Мещанінов)⁴. На думку дослідника, Ф. Брюно, О. Єсперсен, В. Матезіус і Ш. Баллі можуть бути названі засновниками сучасної ономасіологічної граMATики.

2 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в грамматике*, Москва 2009, с. 7.

3 *Ibidem*, с. 42–43.

4 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в истории грамматики* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1988, с. 122.

Пояснюючи використований у книзі „Думка і мова” засадничий підхід, Ф. Брюно писав: „Я хотів би тільки представити в ній методичний виклад фактів думки, розглянутих і класифікованих щодо мови і засобів вираження, які їм відповідають”⁵. „Нехай читачі не дивуються, що я йду від думки до форм її вираження в мові. Повернення до ідеологічної граматики ХVІІІ мене зовсім не лякає”⁶. Нова „ідеологічна” граматика мала систематизувати мовні засоби на ономасіологічній основі, тобто спираючись на певні ономасіологічні категорії. Причому на ґрунті однієї категорії об’єднувалися різнорівневі засоби мови – лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні. У цьому саме і полягало новаторство структурно-ономасіологічної граматики Ф. Брюно, у якій до складу змістових структур мови дослідник увів одиниці різних мовних рівнів. Отже, Ф. Брюно започаткував ономасіологічну граматику міжрівневого типу, або граматику з імпліцитною дисциплінарною структурою (на відміну від традиційної ономасіологічної граматики з експліцитною дисциплінарною структурою)⁷.

В основу структурно-ономасіологічної граматики Ф. Брюно покладено п’ять змістових зон: предмети, події, обставини, характеристики і відношення, які дослідник виділяє на основі мовної субстації. Наприклад, „предмети” співвідносяться з іменниками, „події” – з дієсловами, „обставини” – з прислівниками, „характеристики” – з прикметниками.

Граматику Ф. Брюно часто критикували за відсутність чіткої дисциплінарної структури. Як зауважує В. Гак, у випадку нехтування принципом дисциплінарності в ономасіологічній граматиці вона припиняє бути граматикою і перетворюється на функціонально-ономасіологічний опис мови⁸. В. Даниленко заперечує таку критику, стверджуючи необхідність визнання, окрім ономасіологічної граматики з експліцитною дисциплінарною структурою, також ономасіологічної граматики з імпліцитною дисциплінарною структурою⁹.

5 F. Brunot, *La pensée et la langue. Méthodes, principes et plan d'une théorie nouvelle du langage appliquée au français*, Paris 1922, p. 7.

6 *Ibidem*, p. 19.

7 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в грамматике*, *op. cit.*, с. 251–258.

8 В. Гак, *К типологии функциональных подходов к изучению языка* [в:] *Проблемы функциональной грамматики*, под ред. В. Ярцевой, Москва 1985, с. 15.

9 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в истории...*, с. 123.

Граматику Л. Вайсгербера можна кваліфікувати як структурно-ономасіологічну граматику стратифікаційного типу¹⁰. В історії граматики Л. Вайсгербер виділив три основні напрями: 1) орієнтований на звуки (*lautbezogen*), 2) орієнтований на (мовний) зміст (*inhaltbezogen*), 3) орієнтований на речі (*sachbezogen*)¹¹. Два останні напрями він чітко розмежовував, хоча й потрактовував як ономасіологічні. Різницю між згаданими напрямими автор вбачав у тому, що напрям, орієнтований на речі, підходить до мовних структур з боку об'єктивного світу, а напрям, орієнтований на зміст, досліджує ці структури з позиції самого мовного змісту¹². У цьому є контексті Л. Вайсгербер також виділяв когнитивну (*leistungbezogene*) і прагматичну (*wirkungbezogene*) граматики.

Найвищу мету своєї граматики Л. Вайсгербер вбачав у визначенні національної своєрідності змістових структур мови. Ця мета є недосяжною, бо змістові структури мови обов'язково співвідносяться зі структурою об'єктивної реальності, але, як зауважує В. Даниленко, прагнення досягнути її не могло не позначитися на своєрідності його граматики, орієнтованої на зміст, що дало змогу кваліфікувати її як структурно-ономасіологічну¹³. Проте автор виявляв суб'єктивний („світоглядний”) складник в змістових структурах безвідносно до мовленнєвої діяльності мовця, спрямованої на створення і формулювання речення-висловлення. Дослідник розвивав польову теорію змістових структур. Еталоном у граматиці Л. Вайсгербера була ідеографія. Принцип польової організації поширювався на усі мовні рівні. Проте це виявляло певну недоречність, адже організація лексичого матеріалу за семантичними полями значно менше пов'язана з мовленнєвою діяльністю мовця, ніж організація словотвірного, морфологічного і синтаксичного матеріалу, бо лексеми співвідносяться з об'єктами позамовного світу безпосередніше, ніж одиниці інших мовних рівнів. Отже, роль польового принципу в словотворі, морфології та синтаксисі має бути обмеженішою, ніж в лексикології. З цього приводу В. Даниленко зауважує, що „систематизація словотвірних і синтаксичних структур в ономасіологічній граматиці повинна відбуватися спочатку на основі певних категорій і тільки потім на „польовій” основі. Так само, очевидно, варто підходити

10 *Ibidem*, с. 300–307.

11 L. Weisgerber, *Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen.*, Düsseldorf 1963.

12 *Ibidem*.

13 В. Даниленко, *Ономасіологічне направление в истории...*, с. 124.

і до класифікації змістових структур у морфології, оскільки відбір морфологічних форм у процесі творення речення залежить від порядку встановлення в ньому граматичних відношень¹⁴.

Ономасіологічна модель мови у Л. Вайсгербера має абсолютну етноцентричну орієнтацію. Своєрідність німецької мови відображується у мовній свідомості її носіїв (мовців). Мова виступає рушійною силою у пізнавальній і практичній діяльності людини. Причому когнітивна граMATика вивчає вплив мови на пізнавальну діяльність, а прагматична граMATика – на практичну діяльність. Отже, як слушно зауважує В. Даниленко, функціонально-ономасіологічна граMATика „випадає” із системи Л. Вайсгербера¹⁵.

У граMATичній концепції Г. Гійома домінує функціональний аспект ономасіологічної граMATики. Його головна мета – описати механізм переходу мови в мовлення („дискурс”), тобто акт мовленнєвої діяльності. Він писав: „Щоб здійснити акт мовленнєвої діяльності, я звертаюся до мови, яка існує в моїй свідомості як щось стійке... Акт мовленнєвої діяльності має завершення в дискурсі – швидкоплинній конструкції мого духу, реалізованій за допомогою мовлення і викликаній побіжною потребою вираження”¹⁶. Г. Гійом уявляв процес переходу мови в дискурс у вигляді просторово-часового механізму, результатом дії якого є фраза. Проте граMATика Г. Гійома відходить від ономасіологічного спрямування у бік семасіологічного в інтерпретації мовних структур. Мовна система в інтерпретації Г. Гійома зводилася до частин мови, розташованих на осі „мова – дискурс” відповідно до звичайного порядку слів у реченні (спочатку іменники, потім інші частини мови в ієрархічній послідовності: посередині – прикметники і дієслова, насамкінець – прислівники, прийменники та інші службові слова).

Даючи ономасіологічну інтерпретацію мови, О. Есперсен зазначав, що „будь-яке мовне явище можна розглядати або ззовні, або зсередини, виходячи із його зовнішньої форми або з його внутрішнього значення. ... У другому випадку ми йдемо від значення і ставимо до себе питання, яке формальне вираження це значення знаходить у певній конкретній мові”¹⁷.

14 *Ibidem*, с. 125–126.

15 *Ibidem*, с. 126.

16 G. Guillaume, *Grammaire particulière du français et grammaire générale*, Québec et Paris 1973, p. 12.

17 О. Есперсен, *Философия грамматики*, Москва 1958, с. 32–33.

У граматичній концепції О. Есперсена ономасіологічна грамати́ка представлена у двох аспектах – структурному і функціональному. Структурно-ономасіологічний аспект граматики репрезентований теорією поняттєвих категорій, яку продовжив розвивати І. Мещанінов. Поняттєві категорії у О. Есперсена виступають як ономасіологічні у двох формах – об'єктивній (предметній) і суб'єктивній (мисленнєвій). Остання з форм у процесі мовленнєвої діяльності мовця переходить у мовний зміст (значення). Позамовне і мовне тісно переплітаються. Зокрема, у мисленнєвому змісті наявний семантичний (змістово-мовний) момент, оскільки до опису позамовної реальності мовець підходить з особливих позицій. Автор наголошував на універсальному характері поняттєвих категорій¹⁸. Проте в кожній мові відповідні поняттєві категорії (наприклад, часу, кількості тощо) виявляють певний зв'язок з різними засобами їхнього мовного вираження, що свідчить своєрідність цього зв'язку. Отже, склад поняттєвих категорій, пов'язаних з морфологічними засобами однієї мови, наприклад, англійської, відрізняється від складу поняттєвих категорій, пов'язаних з морфологічними засобами їхнього вираження в інших мовах.

Функціонально-ономасіологічний аспект граматики репрезентований у О. Есперсена теорією трьох рангів, в основу якої покладено акт фразоутворення в його початковій стадії, що, однак, виявляє її певну абстрактність і штучність¹⁹. Автор виділяє елементи трьох рангів, що структурують базову стему речення-висловлення. Це, насамперед, узагальнення підмета і додатка (перший ранг), узагальнення присудка і означення (другий ранг), обставини (третій ранг), причому кожен елемент може поєднувати не лише номінативні, а й синтаксичні засоби мови. Ономасіологічна грамати́ка О. Есперсена зазнала критики, зокрема через неузгодженість її структурного і функціонального аспектів: теорія поняттєвих категорій і теорія рангів не є єдиною цілісною системою, яка б відобразила механізм мовленнєво-мисленнєвої діяльності мовця²⁰.

Ономасіологізм у витлумаченні Ш. Баллі звучить так: „Отже, єдиний раціональний метод полягає в тому, щоб брати за вихідну точку логічні категорії та відношення, котрі живуть у свідомості усіх носіїв певної мови, з метою визначити засоби, які мова надає

18 *Ibidem*, с. 58.

19 В. Даниленко, *Ономасиологическое...*, с. 264–266.

20 *Idem*, *Ономасиологическое направление в истории...*, с. 128.

у розпорядження мовців для вираження кожного з цих понять, категорій і відношень”²¹.

Ономасіологічна граMATика Ш. Баллі також репрезентована структурним і функціональним аспектами. Структурний аспект утілений у теорії ідентифікації, сутність якої полягає у систематизації номінативних засобів мови на основі ієрархізації ономасіологічних категорій, що лежать в основі цих засобів. Функціональний аспект реалізований у теорії актуалізації, за якою мова являє собою систему віртуальних знаків, актуалізація яких у мовленні відбувається за допомогою відповідних засобів („актуалізаторів” – закінчень і службових слів у французькій мові). Актуалізатори переводять мовні одиниці в мовленнєві. Крім того, за допомогою деяких актуалізаторів одна частина мови може вживатися у значенні іншої, що Ш. Баллі назвав транспозицією.

Базовою стемою у Ш. Баллі виступає речення на кшталт *Я думаю, що йде дощ*. „Модус” (ставлення мовця до повідомлюваного) презентує перша його частина, „диктум” (саме повідомлюване) – друга. Отже, як основні компоненти базової стемати автор виділяє чотири ономасіологічні категорії: модальний суб’єкт (*Я*), модальний предикат (*думую*), диктальний суб’єкт (*дощ*), диктальний предикат (*йде*). До непрямих засобів вираження модальності дослідник відносив порядок слів у реченні. Ш. Баллі послуговувався поняттями актуального членування („темою” і „приводом”)²², які він вважав еквівалентами основних категорій актуального членування речення або ж ототожнював їх з модусом і диктумом, тобто виявляв непослідовність своїх поглядів²³. На цю непослідовність в інтерпретації Ш. Баллі згаданих понять вказував Ж. Мунен²⁴. На думку В. Даниленка, це пов’язано з відсутністю чіткого розмежування двох періодів в акті синтаксичної актуалізації – періодів стемоутворення (повної грамадикалізації членів речення) і лінеаризації (встановлення порядку слів у реченні)²⁵.

Обґрунтовуючи сутність ономасіологічного підходу в граматиці, В. Матезіус писав: „На противагу традиційній інтерпретації форм,

21 Ш. Баллі, *Французская стилистика*, Москва 1961, с. 296.

22 *Idem*, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955, с. 72.

23 *Ibidem*, с. 46.

24 G. Mounin, *La notion de prédicat chez Charles Bally* [en:] „La linguistique”, v. 20, № 2, 1984, p. 10.

25 В. Даниленко, *Ономасиологическое...*, с. 286.

сучасна лінгвістика приймає значення, або функцію, за свій вихідний (відправний) пункт і намагається виявити, якими засобами воно виражене. Це і є погляд мовця або того, хто пише, котрий повинен знаходити мовні форми для того, що він хоче висловити²⁶. В ономасіологічній граматиці В. Матезіуса²⁷, як і його попередників, виділяють структурний і функціональний аспекти. Структурний аспект його ономасіологічної граматики передбачає систематизацію мовних форм у складі змістових структур мови і вибір їх мовцем. Функціональний аспект граматики В. Матезіуса пов'язаний з перетворенням мовцем мовних форм у мовленнєві. Результатом лексичної і словотвірної діяльності мовця є лексема. У процесі морфологічної номінації відбувається часткова граматикалізація лексем, бо не всі граматичні одиниці можуть позначати об'єктивні реалії²⁸. У концепції В. Матезіуса центральне місце в акті стемоутворення належить іменнику-підмету.

Теорія ономасіологічної граматики Л. Щерби базується на цілісному уявленні про мовленнєву діяльність мовця. Виявлено спроби відмежування структурного аспекту від функціонального. Коли мовознавець указував на те, що активна граматика спирається на думки, які потребують вираження²⁹, він говорив про структурний аспект ономасіологічної граматики. Коли ж він зауважував, що активна граматика вчить, як вживати мовні форми, він розмірковував над функціональним аспектом.

Ці ж аспекти ономасіологічної граматики подані в граматичній концепції І. Мещанинова³⁰. Структурний аспект ономасіологічної граматики викладений у його теорії поняттєвих категорій. Дослідник зазначає: „Усяке поняття, наявне в свідомості людини, можна передати засобами мови. Воно може бути виражене описово, може бути передане семантикою окремого слова, може в своїй мовній передачі утворювати певну систему. В останньому випадку виступає поняттєва категорія... Отже, не в будь-яке передаване

26 V. Mathesius, *Nové proudy a směry v jazykovědném bádání* [in:] „Z klasického období pražské školy 1925–1945”, Praha 1972, s. 12.

27 I d e m, *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*, Praha 1961.

28 В. Даниленко, *Ономасиологическое направление в истории...*, с. 130.

29 Л. Щерба, *Языковая система и речевая деятельность*, Ленинград 1974, с. 337–338.

30 И. Мещанинов, *Понятийные категории в языке* [в:] *История советского языкознания*, сост. Ф. Березин, Москва 1981.

мовою поняття є поняттєвою категорією. Нею стає таке поняття, яке виступає в мовному ладі і отримує в ньому певну побудову. Останнє знаходить своє вираження в певній лексичній, морфологічній або синтаксичній системі³¹. Функціональний аспект ономасіологічної граматики представлений у І. Мещанінова в його теорії розгортання „основного кістяка” речення, яким є вихідна (початкова, твірна) стема речення, яку витлумачують як той структурний стан головних членів утвореного речення, що передує його розгортанню в акті фразоутворення за рахунок різних ускладнювальних засобів і його лінійному стану у вже утвореному реченні.

В останні десятиліття XX ст. ономасіологія усе частіше виходить за межі лінгвістичної семантики і набуває інтегративного, між-дисциплінарного характеру. Широке коло досліджуваних проблем та явищ, різноманіття підходів сприяло розгалуженню ономасіології на декілька напрямків, які знайшли вияв не лише на лексичному, а й на інших мовних рівнях, зокрема морфологічному і синтаксичному. О. Селіванова виділяє такі дослідницькі напрямки ономасіології: 1) семантико-структурний; 2) функціональний, у межах якого виділився граматичний; 3) тексто-комунікативний; 4) когнітивний³².

На особливу увагу заслуговує функціональний напрям ономасіології, зокрема його граматична гілка. Як зауважує О. Селіванова, функціональна ономасіологія „спрямовує увагу на аналіз номінативних одиниць у діяльнісному комунікативному аспекті їхнього використання в живому мовленні й тексті, що сприяє ономасіологічному опису частин мови й ролі номінативу в організації текстового макрознака”³³.

За визначенням О. Селіванової, об’єктом вивчення сучасної функціональної ономасіології є „номінативна підсистема мови і її тексто-дискурсивні продукти, аналіз яких забезпечує інтерлінгвістичну спрямованість цієї галузі”³⁴.

За вихідну позицію при ономасіологічному підході до вивчення мовних одиниць у плані синтаксичної номінації береться реалія (денотат) і значення (сигніфікат) щодо синтаксеми, а також

31 *Ibidem*, с. 60–61.

32 Е. Селиванова, *Когнитивная ономаσιология*, Киев 2000, с. 22–28.

33 *Idem*, *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава 2006, с. 429.

34 Е. Селиванова, *op. cit.*, с. 11.

ситуація реальності та її семантична пропозиція – щодо речення (висловлення). Ономасіологічний підхід характеризується насамперед встановленням частиномовного і словотворчого статусу слів у зв'язку з лексичним значенням, що формує загалом семантику номінативного компонента (синтаксеми) у складі висловлення³⁵.

„У глибинній семантичній структурі поділу слів за частинами мови взагалі не існує”, – стверджує О. Кубрякова, хоч і не відкидає вчення про частину мови як таку, а навпаки, намагається розкрити „номінативний (ономасіологічний) статус” кожної з них³⁶. „Слова світяться відображеним світлом речей”, частини мови володіють такою номінативною специфікою, яка „визначає можливість розгортання на основі даної номінативної (ономасіологічної) властивості відповідних граматичних і дериваційних категорій”³⁷.

О. Кубрякова, розвиваючи теорію номінації, запропонувала власну концепцію ономасіологічної інтерпретації частин мови. У її праці „Частини мови в ономасіологічному висвітленні”³⁸ продемонстровано доцільність застосування методів ономасіологічного аналізу не лише в словотворенні, але й у граматиці. Як зауважила дослідниця, весь ономасіологічний напрям загалом можна потрактувати як ранню версію когнітивізму в російській лінгвістиці.

Аналіз морфологічної парадигматики частин мови крізь призму когнітивних характеристик дає змогу констатувати звернення до функціоналізму, який орієнтує граматику на співвідношення з синтагматичною діяльністю, тобто мовленням. Як зазначає О. Кубрякова, багато вчених вважають, що дослідження мовленнєвої діяльності як процесу повинно слугувати найважливішій меті – поясненню теоретичних засад граматики та інших лінгвістичних дисциплін, а також витлумаченню цілої низки мисленнєвих і когнітивних явищ³⁹. Отже, авторка наголошує на ролі моделей породження мовлення для пояснення морфологічного механізму мовної системи. У морфології в контексті когнітивно-ономасіо-

35 Н. Гуйванюк, *Ономасіологічна близькість частин мови як основа корелюваності висловлень* [в:] „Мовознавчий вісник”, вип. 8, 2009, с. 176–188.

36 Е. Кубрякова, *Части речи в ономазиологическом освещении*, Москва 1978, с. 4.

37 *Ibidem*, с. 3.

38 *Ibidem*.

39 *Idem*, *Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука* [в:] „Вопросы языкознания”, № 4, 1994, с. 23.

логічного підходу також наявна словотвірна модель переходу від думки до слова. Нариклад, Г. Торопцев виділяє шість компонентів такої моделі: 1) підготовку ідеального змісту; 2) вибір мотивування (мотивування ознакою і мотивування усім змістом); 3) вибір твірного (слова, першосигнальних ознак, звукоуявлень); 4) вибір способу словотворення; 5) побудова звукової оболонки з підоснови (основи твірного слова); 6) зціплення ідеального і матеріального при завершенні словотворення⁴⁰. Беручи це до уваги, О. Селіванова вичленовує такі етапи процесу витворення частиномовної парадигми: 1) аперцепція (психонетичний рівень); 2) інтеріоризація (когнітивний рівень); 3) внутрішнє програмування (превербальний рівень); 4) селекція (номінативно-вербальний рівень); 5) парадигмізація и синтагмізація (системно-функціональний рівень)⁴¹.

Як уже згадувалося раніше, функціональний напрям граматичної теорії характеризується двома дослідницькими орієнтирами⁴²: з одного боку, підходом від функції до засобу і, з другого, від засобу до функцій. Частина мови є засіб, функції якого варто описати і на основі найбільш регулярних обмежувати її з іншими частинами мови. Функцію витлумачують як роль засобу в мовленні, так і певний значеннєвий інваріант в мові, що формує певну функціонально-семантичну категорію.

Як зауважує О. Селіванова, пошуки значеннєвих інваріантів у функціональній граматиці пов'язувалися з логічними категоріями (наприклад, концепція Ш. Баллі), однак логічний принцип набуває у функціональній граматиці нової інтерпретації: якщо раніше кожній частині мови приписували певну логічну категорію, то тепер певній логічній категорії приписують різні частини мови і різнорівневі засоби, що формують, за О. Бондарком, функціонально-семантичне поле. Функція є основою категоризації концептуальної системи людської свідомості і внутрішнього лексику носіїв мови, а також мовних явищ, що мають прояв у комунікативному акті⁴³. Отже, функціональний напрям сучасної лінгвістики перетинається з когнітивною науковою парадигмою. Л. Деже зазначає, що саме семантична категорія як інваріантна категорійна ознака концептосистеми стає основою для залучення концепції О. Бондарка

40 И. Торопцев, *Словопроизводственная модель*, Воронеж 1986, с. 92–134.

41 Е. Селиванова, *op. cit.*, с. 89–90.

42 А. Бондарко, *К проблеме соотношения универсального и идиоэтнического аспектов семантики* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1992, с. 17.

43 О. Селиванова, *Актуальні напрями сучасної лінгвістики*, Київ 1999, с. 98.

до когнітивного підходу⁴⁴. За спостереженнями О. Селіванової, зразки когнітивно-ономасіологічного аналізу частин мови і граматичних категорій на основі значеннєвих інваріантів подано в працях М. Докуліла, Дж. Лайонза, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О. Кубрякової, М. Шелякіна, В. Даниленка, Т. Белошапкової, С. Жаботинської та ін.⁴⁵. Дослідниця наполягає на синтезі функціонального і когнітивного принципів для розв'язання багатьох питань граматики, зокрема проблеми критеріїв відокремлення частин мови.

В українському мовознавстві з 70-х рр. ХХ ст. активізувалися дослідження, що засвідчують вироблення концептуальних засад новітньої граматики української мови, ономасіологічної за своєю спрямованістю.

Грамматичний напрям досліджень у вітчизняній лінгвістиці 80-х рр. ХХ ст. зазнав якісних змін під впливом ономасіологічної („функціональної”) граматики інтеграційного, міжрівневого типу російського мовознавця О. Бондарка, яка орієнтувала на вивчення й опис закономірностей функціонування граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних мовних рівнів на спільній семантичній основі⁴⁶.

Для порівняння варто зазначити, якщо В. Матезіус – автор ономасіологічної граматики стратифікаційного (дисциплінарного) типу, то О. Бондарко – міжрівневого („системно-інтегративного”) типу. Обидві граматики спираються на певні змістові категорії (якості, кількості, часу тощо) і описують засоби їх вираження в тій чи тій мові. Різниця між стратифікаційною і міжрівневою граматиками полягає в тому, що у першій опис засобів вираження певної змістової категорії відбувається в різних дисциплінарних розділах цієї, стратифікаційної, граматики (у словотворенні, морфології, синтаксисі тощо), а в граматиці міжрівневого типу дисциплінарна структура відсутня, тобто той чи той позамовний зміст пов'язується з цілим комплексом мовних одиниць, які належать до різних рівнів мови – лексичного, морфологічного, синтаксичного тощо⁴⁷.

44 Л. Дэже, *Функциональная грамматика и типологическая характеристика русского языка* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, 1990, с. 46.

45 Е. Селиванова, *Когнитивно-функциональный аспект русских частей речи* [в:] „Вісник Черкаського університету. Серія філологічних наук”, вип. 29, 2002, с. 8.

46 А. Бондарко, *Функциональная грамматика*, Ленинград 1984, с. 5.

47 В. Даниленко, *История русского языкознания: курс лекций*, Москва 2009, с. 275–277.

Структури мови, об'єднані однотипним змістом, В. Даниленко називає змістовими (або ономасіологічними) структурами міжрівневого типу, якщо в них задіяні одиниці різних мовних рівнів⁴⁸. Ономасіологічна граMATика міжрівневого типу займається систематизацією міжрівневих змістових структур мови і досліджує проблеми, пов'язані з їх функціонуванням у мовленнєвій діяльності мовця, а ономасіологічна граMATика стратифікаційного (дисциплінарного) типу займається систематизацією однорівневих змістових структур мови і вивчає питання, пов'язані з їх функціонуванням у мовленнєвій діяльності мовця. У систематизації змістових структур мови виявляє себе структурний аспект ономасіологічної граMATики (як міжрівневої, так і стратифікаційної), у функціонуванні змістових структур мови в мовленнєвій діяльності мовця виявляє себе функціональний аспект ономасіологічної граMATики⁴⁹.

Структурно-ономасіологічний аспект (позамовний зміст – мовна форма) граMATики О. Бондарка репрезентований у його теорії функціонально-семантичних полів, а функціонально-ономасіологічний (мовна система – мовлення) – теорією категорійних ситуацій. Більш докладно автор розробив перший аспект.

У вітчизняній лінгвістиці структурно- та функціонально-ономасіологічним аспектам граMATики інтеграційного типу присвячено низку досліджень (кінець ХХ – першого десятиліття ХХІ ст.)⁵⁰.

Із початку 90-х рр. ХХ ст. в українському мовознавстві переважно згортаються дослідження з функціональної граMATики інтеграційного типу, або „сукупної” функціональної граMATики, і натомість утверджується „роздільний” підхід до проблем функціональної граMATики, що передбачає вирізнення з позицій

48 *Ibidem*, с. 276.

49 *Ibidem*, с. 277.

50 О. Бондар, *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. Система засобів вираження*, Одеса 1996; М. Калько, *Аспектуальність і дієслівна полісемія*, Черкаси 2002; Е. Сидоренко, *Языковые смыслы и ономасиологические средства их выражения*, Симферополь 2008; С. Романюк, *Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові*, Варшава 2012; М. Баган, *Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви*, Київ 2012; А. Висоцький, *Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові*, Київ 2013.

функціоналізму функціонального синтаксису і функціональної морфології. Функціональна граматики в такому варіанті не заперечує протиставлення синтаксису і морфології, вона спирається на це протиставлення⁵¹. Теоретичні засади функціональної граматики такого типу обґрунтував І. Вихованець у монографії „Нариси з функціонального синтаксису української мови”⁵². У такому ж руслі виконані й інші дослідження⁵³.

Так званий чистий функціоналізм у граматичних дослідженнях українських мовознавців домінує з кінця 80-х до середини 90-х років ХХ ст. Потім функціональна граматики української мови, що спиралася на функціональний підхід до вивчення граматичних явищ, трансформувалася в категорійну граматику⁵⁴, теоретичні засади якої також визначив І. Вихованець. На противагу традиційному двокомпонентному витлумаченню граматики виокремлено й третю підсистему – словотвір, обґрунтовано потребу розмежування трьох типів граматичних категорій: синтаксичних, морфологічних та словотвірних.

Як зауважує К. Городенська, із функціональних позицій розв’язано й проблему ієрархії граматичних категорій. Категорії синтаксису відіграють провідну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ. Їм підпорядковані категорії морфології, яка закріплює у граматичних формах опорні пункти взаємодії цих двох граматичних рівнів⁵⁵. Синтаксису в цій концепції підпорядковано й категорійний словотвір, оскільки формування словотвірних категорій структурує речення як основну синтаксичну одиницю⁵⁶.

На теоретичних засадах запропонованої концепції категорійної граматики активно розгорталися дослідження одиниць та категорій

51 К. Городенська, *Функціонально-категорійна граматики української мови* [в:] „Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”, вип. 2, 2005, с. 92.

52 І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.

53 О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський, *Граматики української мови: Морфологія*, Київ 1993; І. Вихованець, *Граматики української мови: Синтаксис*, Київ 1993.

54 К. Городенська, *Функціонально-категорійна...*, с. 93.

55 *Ibidem*.

56 І. Вихованець, *Теоретичні засади категорійної граматики української мови* [в:] „Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія “Філологія”, вип. 2, 2000, с. 3.

трьох її підсистем: категорійного синтаксису, категорійної морфології та категорійного словотвору⁵⁷.

Початок ХХІ ст. відзначився активним продовженням таких досліджень⁵⁸.

Отже, ономазіологія ХХ ст. виявляє синкретизм наукових парадигм теорії номінації, функціоналізму, когнітивізму, теорії мовних комунікацій і потребує подальшого глибокого дослідження, насамперед в царині граматики.

57 *Idem*, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988; К. Городенська, *Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника)* [в:] „Мовознавство”, № 6, 1994, с. 22–28; А. Загнітко, *Основи функціональної морфології української мови*, Київ 1991; *Idem*, *Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії)*, Київ 1993; *Idem*, *Теоретична граMATика української мови. Морфологія*, Донецьк 1996; Н. Костусяк, *Категорія ступенів порівняння у граMATичній системі української мови, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 1998.

58 К. Городенська, *Синтаксичні засади категорійного словотвору* [в:] „Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія “Філологія”, вип. 2, 2000, с. 6–9; М. Мірченко, *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2001; В. Олексенко, *Словотвірні категорії суфіксальних іменників*, Херсон 2001; А. Загнітко, *Теоретична граMATика української мови. Синтаксис*, Донецьк 2001; С. Соколова, *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*, Київ 2003; І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004; Н. Костусяк, *Структура міжривневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012.

ЛІТЕРАТУРА

- Баган М., *Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви*, Київ 2012.
- Балли Ш., *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955.
- Балли Ш., *Французская стилистика*, Москва 1961.
- Безпояско О., Городенська К., Русанівський В., *Грамматика української мови: Морфологія*, Київ 1993.
- Бондар О., *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. Система засобів вираження*, Одеса 1996.
- Бондарко А., *К проблеме соотношения универсального и идиоэтнического аспектов семантики [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1992.*
- Бондарко А., *Функциональная грамматика*, Ленинград 1984.
- Висоцький А., *Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові*, Київ 2013.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004.
- Вихованець І., *Грамматика української мови: Синтаксис*, Київ 1993.
- Вихованець І., *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992.
- Вихованець І., *Теоретичні засади категорійної граматики української мови [в:] „Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія “Філологія”, вип. 2, 2000.*
- Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988.
- Гак В., *К типологии функциональных подходов к изучению языка [в:] Проблемы функциональной грамматики*, под ред. В. Ярцевой, Москва 1985.
- Городенська К., *Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) [в:] „Мовознавство”, № 6, 1994.*
- Городенська К., *Синтаксичні засади категорійного словотвору [в:] „Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія „Філологія”, вип. 2, 2000.*

- Городенська К., *Функціонально-категорійна граMATика української мови* [в:] „Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”, вип. II, 2005.
- Гуйванюк Н., *Ономазіологічна близькість частин мови як основа кореферентності висловлень* [в:] „Мовознавчий вісник [Текст]”, вип. 8, 2009.
- Даниленко В., *Ономазіологічне направление в граMATике*, Москва 2009.
- Даниленко В., *Ономазіологічне направление в истории граMATики* [в:] „Вопросы языкознания”, № 3, 1988.
- Даниленко В., *История русского языкознания: курс лекций*, Москва 2009.
- Дэже Л., *Функциональная граMATика и типологическая характеристика русского языка* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, 1990.
- Есперсен О., *Философия граMATики*, Москва 1958.
- Загнітко А., *Основи функціональної морфології української мови*, Київ 1991.
- Загнітко А., *Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії)*, Київ 1993.
- Загнітко А., *Теоретична граMATика української мови. Морфологія*, Донецьк 1996.
- Загнітко А., *Теоретична граMATика української мови. Синтаксис*, Донецьк 2001.
- Калько М., *Аспектуальність і дієслівна полісемія*, Черкаси 2002.
- Костусяк Н., *Категорія ступенів порівняння у граMATичній системі української мови. Автореф. дис.... канд. філол. наук*, Київ 1998.
- Костусяк Н., *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012.
- Кубрякова Е., *Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука* [в:] „Вопросы языкознания”, № 4, 1994.
- Кубрякова Е., *Части речи в ономазіологіческом освещении*, Москва 1978.
- Лингвистический энциклопедический словарь*, гл. ред. В. Ярцева, Москва 2002.

- Мещанинов И., *Понятийные категории в языке* [в:] *История советского языкознания*, сост. Ф. Березин, Москва 1981.
- Мірченко М., *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2001.
- Олексенко В., *Словотвірні категорії суфіксальних іменників*, Херсон 2001.
- Романюк С., *Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові*, Варшава 2012.
- Селиванова Е., *Когнитивная ономаσιология*, Киев 2000.
- Селиванова Е., *Когнитивно-функциональный аспект русских частей речи* [в:] „Вісник Черкаського університету. Серія філологічних наук”, вип. 29, 2002.
- Селиванова Е., *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава 2006.
- Селіванова О., *Актуальні напрями сучасної лінгвістики*, Київ 1999.
- Сидоренко Е., *Языковые смыслы и ономаσιологические средства их выражения*, Симферополь, 2008.
- Соколова С., *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*, Київ 2003.
- Торопцев И., *Словопроизводственная модель*, Воронеж 1986.
- Щерба Л., *Языковая система и речевая деятельность*, Ленинград 1974.
- Brunot F., *La pensée et la langue. Méthodes, principes et plan d'une théorie nouvelle du langage appliquée au français*, Paris 1922.
- Guillaume G., *Grammaire particulière du français et grammaire générale*, Québec et Paris 1973.
- Mathesius V., *Nové proudy a směry v jazykovědném bádání* [in:] „Z klasického období pražské školy 1925–1945”, Praha 1972.
- Mathesius V., *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*, Praha 1961.
- Mounin G., *La notion de prédicat chez Charles Bally* [in:] „La linguistique”, v. 20, № 2, 1984.
- Weisgerber L., *Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen.*, Düsseldorf 1963.

The development of onomasiological studies in the grammar of the 20th century

The article is dedicated to the development of onomasiological studies in the grammar of the 20th century. The nature of the onomasiological approach to the study of language phenomena has been determined in contrast to the semasiological one. The basic native and foreign grammar concepts of the 20th century, having an onomasiological reference in the language studies, have been analysed. Three main types of onomasiological grammar have been distinguished: structural, functional and both structural and functional. The connection of functionalism and cognitivism with onomasiologism as a methodological principle of language phenomena studies has been revealed.

Key words: onomasiology, onomasiologism (onomasiological principle), functionalism (functional principle), cognitivism (cognitive principle), onomasiological grammar, functional grammar, cognitive grammar, category grammar (grammar of categories), cognitive onomasiology.